

**Диба В.М.,**

кандидат економічних наук, доцент,  
докторант ДВНЗ “Київський національний  
економічний університет  
імені Вадима Гетьмана”

### **ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБ'ЄКТ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ**

*На основі дослідження сутності й структури інтелектуального капіталу обґрунтовується доцільність зміни методологічних підходів до бухгалтерського обліку інтелектуального капіталу у формі нематеріальних активів.*

*Searching into the essence and structure of intellectual capital the author motivates the expediency of changing methodological approaches to accounting of intellectual capital in the form of non-material assets.*

На сучасному етапі розвитку інформаційні технології визначають перспективи майбутнього й утвердження нового технологічного способу виробництва, коли головним чинником трансформації суспільств є використання інтелектуального капіталу, що визначає конкурентоспроможність економічних систем і є одним із основних ресурсів розвитку.

Сьогодні не лише рівень розвитку матеріального виробництва характеризує економіку постіндустріальних країн, а саме інтелектуальний капітал і його здатність відповідати вимогам ринкової економіки. Зі швидким поширенням сфери застосування комп'ютерних технологій значного розвитку набули телекомунікаційні засоби. Це створило матеріальні передумови перетворення інформації і знань на такий виробничий ресурс, який перевершує і фінансовий капітал, і робочу силу, та сприяло виникненню інтелектуального капіталу як закономірного результату розвитку науки й технологій, глибокого проникнення їх у процес виробництва, піднесення ролі й значення науки, людського розуму, інформації і знань у розвитку економіки й суспільства. Економічна діяльність підприємств, що базується на використанні інтелектуальних ресурсів, характеризується збільшенням частки інтелектуальної праці, новітніх технологій і продуктів із зростанням капіталізації підприємства за інтелектуальною його складовою, тобто нематеріальними інтелектуальними активами, які не мають фізичної форми (невідчутні).

Проблеми сутності, визначення, оцінки й обліку таких активів у цілісному майновому комплексі суб'єктів господарювання важливі теоретично й актуалізуються обліковою практикою, оскільки критерії оцінки вартості інтелектуального капіталу за нормативною бухгалтерською моделлю не відпрацьовані, відсутні методичні інструменти щодо оцінки й обліку невідчутних активів. Відтак більшість інтелектуальних активів не ідентифікуються, не визнаються й не відображаються

в бухгалтерському обліку: йдеться, зокрема, про витрати на дослідження, здобуття знань персоналом, його підготовку й перепідготовку, ділову репутацію підприємства, торгову марку, технології, застосування ноу-хау тощо на основі оцінювання не так поточних, як майбутніх вигод від їх здійснення.

Метою статті є обґрунтування доцільності зміни підходів до методології бухгалтерського обліку інтелектуального капіталу у складі нематеріальних активів.

Поняття “інтелектуальний капітал” — нове і складне. Дослідження його науковцями розпочиналося характеристикою часткових рис і, врешті-решт, сягнуло широких узагальнень і дедалі повнішого розкриття змісту й сутності. Нині інтелектуальний капітал, визнаний основою розвитку суспільства, його багатства і ключовим ресурсом розвитку, посів чільне місце серед категорій, породжених новим, постіндустріальним способом виробництва. Проте й до сьогодні економісти різних шкіл трактують це соціально-економічне явище по-різному.

До наукового обігу поняття “інтелектуальний капітал” уперше ввів Дж. Гелбрейт у 1969 році, щоправда, стосовно інтелектуальної діяльності. В одному з перших досліджень інтелектуального капіталу (1985 рік) ця проблема розглядалася в контексті аналізу середовища його функціонування. І хоча термін “інтелектуальний капітал” не було визначено, його витоки простежилися досить чітко, зокрема, щодо визначення “благ”, які мають домінувати в економіці майбутнього через об’єднання людських здібностей, знань та інформації, що названо мудрістю<sup>1</sup>.

Природу інтелектуального капіталу вперше дослідили західні економісти, визнавши інтелектуальний капітал як суму знань персоналу й того, що забезпечує конкурентні переваги компанії на ринку: патенти, процеси, управлінські навички, технології, досвід та інформація про споживачів і постачальників. Поєднані разом, ці знання становлять інтелектуальний капітал<sup>2</sup>. Розглянуто специфіку сучасної економіки як породження інформаційної ери й інтелектуальний капітал — як джерело цінності компаній і запоруку їх успішного розвитку. При цьому знання, якими володіє організація (компанія), визнано основою такого капіталу для одержання переваг перед конкурентами<sup>3</sup>. Йдеться насамперед про інтелектуальні, професійні знання й навички персоналу підприємства як сукупної робочої сили, що є необхідною умовою новаторства і творчості у бізнесі, коли людський капітал бере участь у створенні вартості не як один із факторів виробництва, а як системоутворювальний елемент, основа інтелектуального й сукупного капіталу бізнесу.

На основі аналізу досвіду виявлення, оцінки й управління інтелектуальним капіталом шведської фінансової корпорації “Scandia” західні науковці підійшли

<sup>1</sup> *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М., 1999. — 426 с.

<sup>2</sup> *Stewart T.* Brainpower // *Fortune*. — 1991. — June 3. — P. 42—60.

<sup>3</sup> *Stewart T.* Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations. — NY. — L: Doubleday / Currency, 1997. — P. 67.

до розкриття сутності інтелектуального капіталу з визначенням його структури і віднесенням до цієї категорії фактично всіх видів ресурсів сучасної корпорації, які не піддаються традиційним оцінкам<sup>4</sup>. У межах інтелектуального капіталу дослідники виділили дві його форми, породжені людськими знаннями, що визначають приховані джерела цінності, які забезпечують компанії нетрадиційно високу ринкову оцінку: людський капітал (*human capital*) — сукупність знань, практичних навичок і творчих здібностей персоналу компанії у виконанні поточних завдань, і структурний капітал (*structural capital*) — технологічне і програмне забезпечення, організаційна структура, патенти, торгові марки — усе, що дає змогу працівникам компанії реалізувати свій виробничий потенціал. Тобто інтелектуальний капітал розглядається як знання, які можна конвертувати у вартість<sup>5</sup>.

Західні науковці наголошували на використанні терміна “інтелектуальний капітал” стосовно нематеріальних активів, без яких компанія не може існувати. Зокрема, у структурі такого капіталу виділяються: 1) ринкові активи: потенціал, що забезпечується нематеріальними активами, пов’язаними з операціями на ринку, — торгові марки товару, канали розподілу, контракти й угоди; 2) людські активи: сукупність колективних знань, творчих здібностей, умінь розв’язувати проблеми, лідерських якостей, підприємницьких і керівних навичок персоналу; 3) інтелектуальна власність: ноу-хау, торгові секрети, патенти, авторські права; 4) інфраструктурні активи: технології, методи і процеси, що забезпечують роботу підприємства — корпоративну культуру, методи оцінки ризику, методи управління торговим персоналом, бази даних щодо ринку в цілому й окремих покупців<sup>6</sup>. Відоме також визначення інтелектуального капіталу як формалізованого й зафіксованого інтелектуального матеріалу, що використовується для виробництва більш цінного активу або як процес перетворення знань і невідчутних активів на корисні ресурси, що забезпечують конкурентні переваги індивідуумам, фірмам і націям<sup>7</sup>.

Вітчизняні науковці розглядають інтелектуальний капітал як суму знань, досвіду, професійної підготовки й інтуїції всіх працівників підприємства, установи (або держави) разом із напрацьованими людськими зв’язками, інформацією, інтелектуальною власністю тощо. Стосовно інтелектуального капіталу підприємства у формі його нематеріальних активів, тобто знань його працівників (людський капітал), організаційної структури й інтелектуальної власності (структурний капітал), вони пропонують, крім того, застосовувати поняття “технологічний капітал”, оскільки саме

---

<sup>4</sup> *Едвінсон Л., Мэлоун М.* Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М., 1999. — 640 с.

<sup>5</sup> Там само.

<sup>6</sup> *Брукинг Э.* Интеллектуальный капитал: Ключ к успеху в новом тысячелетии: Пер. с англ. / Ред. Л.Н. Ковалик. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.

<sup>7</sup> *Albert S., Bradley K.* The Impact of Intellectual Capital // Open University Business School Working Paper, 15. — 1996.

технологія відіграє роль критерію цивілізаційного прогресу; знання й інформація як головний ресурс втілюються у людині та виявляються у зростанні людського капіталу і в новій технології, що позначається зростанням технологічного капіталу<sup>8</sup>.

Формування основи теоретичних поглядів на визначення і структуру інтелектуального капіталу активізувало подальші дослідження в цьому напрямі. Однак більшість науковців розглядають інтелектуальний капітал мікрорівня — підприємства, фірми. Найбільш актуальними, з точки зору практики, й не дослідженими є питання визначення, оцінки й обліку інтелектуального капіталу на виробництві й у сфері послуг, впливу розмірів вкладень в інтелектуальний капітал на прибуток і ефективність виробництва.

Інтелектуальний капітал — це знання працівників компанії, які забезпечують переваги перед конкурентами і здатність породжувати нову вартість такого капіталу, що характеризується сукупністю наявних у фірми законних прав на результати її творчої діяльності, природних і набутих інтелектуальних здібностей і навичок персоналу, накопичених знань і корисних відносин з іншими суб'єктами. Інтелектуальний капітал є системою економічних і соціальних відносин суспільства, пов'язаних із формуванням, примноженням і використанням інтелектуальних здібностей індивідів, що реалізуються у процесі творчої інноваційної діяльності й забезпечують досягнення цілей як окремого підприємства, так і національної економіки. Інтелектуальний капітал подібний до “колективного мозку”, який акумулює наукові і звичайні знання працівників, інтелектуальну власність, накопичений досвід, спілкування й організаційну структуру, інформаційні мережі й імідж підприємства. Інформація і знання — специфічні за своєю природою й формами участі у виробничому процесі фактори, на підприємстві набувають вигляду інтелектуального капіталу.

Ставку на інтелектуальний капітал як головний фактор розвитку економіки нині зроблено в більшості країн світу. Витрати на науку становлять значні суми, що забезпечило скорочення в таких країнах низькоконкурентних галузей (чорної металургії, хімічної, текстильної промисловості тощо) і швидкий розвиток нових наукоємних виробництв, які під впливом наукових розробок відповідно до ринкового попиту стають потужними підприємствами.

Із перетворенням виробництва й суспільства та досягненням якісного результату у визначенні інтелектуального капіталу домінантним чинником розвитку визнано і його соціальну роль у процесах суспільних перебудов. Це посилює потреби реальної економіки у звітності для оцінки ефективності витрат на невідчутні активи інтелектуального капіталу підприємств, фірм, компаній.

Інтелектуальний капітал постає формою капіталізації інтелектуального потенціалу. Цінність інтелектуального капіталу визначається з допомогою коефіцієнта

---

<sup>8</sup> Чухно А.А. Інтелектуальний капітал: сутність, форми і закономірності розвитку // Економіка України. — 2003. — № 12. — С. 53.

Тобіна як відношення ринкової вартості фірми до її балансової вартості. При визначенні інтелектуального капіталу фірми надають перевагу сукупності інтелектуальних нематеріальних (невідчутних) активів, що подеколи не обліковуються у фінансових документах, однак можуть бути кодифіковані, оцінені й управлятися підприємством (компанією). Такі активи можуть багаторазово перевищувати балансову вартість матеріальних активів підприємства і його ринкову ціну.

Цінність інтелектуального капіталу визначається конкретною стратегією розвитку підприємства, націленістю такого капіталу на майбутні вигоди, що й визначає його вартість. Однак і сьогодні досить складно знайти способи вимірювання колективних знань персоналу компанії, його досвіду, інтелектуальної власності, опанування інформацією, як не існує нині й речових способів вимірювання інтелектуального капіталу, розміру інтелектуального ресурсу за аналогією з іншими ресурсами, потрібними для виробництва продукції.

Найуспішніше інтелектуальний капітал розвивається у процесі створення нової продукції і проведення організаційно-структурних заходів для опанування новими сегментами на товарних ринках. Інтелектуальний ресурс потребує часової й системної структурної побудови, натомість тимчасові “мозкові атаки” не здатні системно вплинути на величину інтелектуального капіталу. Успіх можуть забезпечити масштабні, організовані дослідження й розробки, орієнтовані на новизну, на основі концентрації необхідних інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів.

За умови ефективного використання інтелектуального капіталу ринкова капіталізація фірми багаторазово перевищує вартість основних фондів матеріальних і фінансових засобів та формується за рахунок інтелектуальних фондів: новизни й перспективності продуктів або послуг, ринкових очікувань на нових сегментах, планованих прибутків від патентів, торгової марки, контролю над бізнесом, відносин зі споживачами тощо. Таке перевищення повинно мати стабільний характер, оскільки відповідає спорадичним ринковим очікуванням.

Розмір ринкової капіталізації залежить від високотехнологічності фірми: звичай інтелектуальний капітал такої фірми у 3—4 рази перевищує облікову вартість її доходів. Відношення інтелектуального капіталу до вартості матеріальних засобів виробництва й фінансового капіталу в ній становить 5:1 — 16:1. Наявність значної кількості матеріальних ресурсів (основних фондів і оборотних активів), що використовуються в основній виробничій діяльності, не є обов'язковим, оскільки сучасна інтелектуальна фірма може залучати їх з оплатою як за надані послуги.

Іншою важливою ознакою підприємства щодо нарощування інтелектуального капіталу є обсяг інвестицій, що спрямовуються на наукові дослідження й розробки, який повинен перевищувати обсяги інвестицій в основні фонди. Додаткові критерії визначення інтелектуального капіталу й технологічного рівня підприємств (ліцензійне виробництво, що використовує залучений інтелектуальний капітал і сплачує відповідну інтелектуальну ренту) визначити важко, якщо вони максимально використовують інтелектуальний ресурс: одні — власний, інші — залучений.

Інтелектуальний капітал формується не шляхом складання окремих його частин, а на основі взаємодії цих частин, за рахунок синергетичного ефекту, отже, полягає в ефективній взаємодії різних компонентів структури інтелектуального капіталу, що забезпечує перенесення знань із сфери взаємодії із зовнішніми контрагентами фірми у внутрішньокорпоративні системи і використання їх персоналом. Зокрема, для розв'язання цього завдання успішні фірми, підприємства, компанії провадять опитування споживачів, формують відповідні бази даних.

Носіями інтелектуального капіталу є спеціально підготовлений персонал підприємств (компаній), їхні структури, клієнти. Однак підприємства не мають прав власності на людський і споживчий капітали та виявляються лише їх співвласниками нарівні з працівниками підприємства щодо людського капіталу або замовниками й постачальниками щодо споживчого. На основі такого рівноправного володіння підприємство отримує вигоду від управління власними нематеріальними активами у складі інтелектуального капіталу.

Згідно з нинішньою нормативною базою бухгалтерського обліку більшість інтелектуальних активів не ідентифікується і в обліку не відображається. Вони не визнаються нематеріальними активами як у вітчизняних, так і міжнародних стандартах бухгалтерського обліку. Відтак витрати на їх створення не капіталізуються. Між тим, хоча ринкова вартість підприємства, фірми, компанії формується і визначається всіма частинами його капіталу, у сучасній економіці компоненти інтелектуального капіталу створюють найбільшу частину його ринкової вартості. Зокрема, при продажу 93,5 % акцій банку “Аваль” за 1,028 млрд дол. США банку “Raiffeisen International Bank Holding” понад 20 % суми становить вартість бренду. Високу вартість також мають бренди таких вітчизняних підприємств, як “Оболонь”, “Roshen”, “Nemirov”. Існує думка, що ринкова вартість брендів, торгових марок відомих у світі компаній значно перевищує ринкову вартість самих компаній. Однак ні ділова репутація, ні бренди підприємств і компаній не відображаються в обліку й не ідентифікуються внаслідок того, що вони є неконтрольованими активами і їх вартість не піддається достовірному оцінюванню.

Проблеми виникають і щодо обліку витрат на розвиток людського капіталу: він не належить підприємству, тому не відображається у складі його активів. Оцінювання витрат на створення такого капіталу підприємства здійснюють на основі переважно якісних показників, які самі й розробляють, отже, такі витрати вони теж не можуть капіталізувати. Хоча вартість підприємств пов'язана з якістю людських ресурсів, стандарти бухгалтерського обліку передбачають списання інвестицій на їх розвиток на витрати, чим унеможливується оцінка людського капіталу в бухгалтерській звітності. Це зводить її до суб'єктивних очікувань, що знижує релевантність самої звітності й може спричинити втрату майбутніх доходів підприємством. Тоді як для інвесторів і кредиторів аналіз такого активу щодо визначення майбутніх вигод підприємств є важливим, оскільки ті з них, котрі запроваджують інтенсивну політику підвищення знань персоналу, досягають більшої віддачі на акцію,

ніж ті, які у знання персоналу інвестують менше. Це підтверджує важливість обрахунків необхідного інвестування конкретних компонентів інтелектуального капіталу й усього бізнесу для отримання майбутніх вигод за різними складовими інтелектуального капіталу включно зі знаннями, базами даних, товарними знаками, діловою репутацією, брендом бізнесу щодо різних груп користувачів інформації.

Розвиток високотехнологічної діяльності на основі використання інтелектуального капіталу радикально змінює структуру суспільного виробництва на користь зростання наукоємних підприємств (компаній), цінність невідчутних активів яких багаторазово перевищує вартість їхніх матеріальних активів. Таким змінам має відповідати напрацювання відповідних критеріїв з удосконалення бухгалтерського обліку<sup>9</sup>. Чинні стандарти бухгалтерського обліку дозволяють одержувати інформацію лише про частину інтелектуального капіталу, стосовно якої підприємством одержані спеціальні правомочні документи: йдеться про продукти творчої праці, комерційні ідеї (ноу-хау) й засоби індивідуалізації. Інші компоненти інтелектуального капіталу в бухгалтерському обліку й звітності підприємства не існують. Це призводить до ускладнень в інвестуванні певних видів діяльності, компонентів інтелектуального капіталу, визначенні майбутніх вигід підприємства під час його продажу як майнового комплексу тощо.

Отже, не всі компоненти інтелектуального капіталу відображаються на балансі підприємства. Невизнання традиційною моделлю обліку інтелектуальних активів та інвестицій, потрібних для їх розвитку, як основи потенційних економічних вигод призводить до втрати значної частини бухгалтерської інформації щодо характеристики ринкової вартості підприємства, яка, до того ж, зазнає постійних змін і не є тотожною балансовій вартості. Нематеріальні чинники цінності підприємства, не відображені в обліку й списані на витрати, призводять до виникнення невідповідностей і невинуватених втрат: в Україні під час приватизації загальні збитки від неврахування компонентів інтелектуального капіталу оцінюють у 800 млрд дол. США. Це засвідчило непридатність таких методів визначення реальної вартості підприємства (компанії), як балансова й залишкова вартості, у процесі приватизації, що пов'язано з непридатністю традиційної моделі обліку до врахування якісно нового виду капіталу — інтелектуального як за обсягом, так і структурою витрат на розробку, створення й розвиток інтелектуальних активів.

Можна погодитися з пропозицією щодо необхідності добровільного розкриття керівництвом очікуваного впливу компонентів інтелектуального капіталу на майбутню дохідність суб'єктів господарювання<sup>10</sup>. Проте раціональнішим слід визнати потребу зміни критеріїв і методологічних підходів до обліку нематеріальних і, зокрема, інтелектуальних активів для зменшення розриву між суб'єктивними

---

<sup>9</sup> Чухно А.А. Зазнач. праця.

<sup>10</sup> Плотникова Л.А., Кастин А.Е. Нематериальные активы: обзор международного опыта и перспективы развития // Международный бухгалтерский учет. — 2006. — № 4. — С. 30.

оцінками вартості підприємств і реальними показниками ціни їхніх активів шляхом визначення методів оцінки інтелектуального капіталу в балансі підприємства поєднанням об'єктивних вартісних показників, які добре відомі, та суб'єктивних індивідуальних оцінок, хоча інкорпорування у традиційну бухгалтерію суб'єктивних оцінок вважають нездійсненним завданням<sup>11</sup>.

Таким чином, перегляд методологічних основ бухгалтерського обліку щодо розширення номенклатури нематеріальних активів інтелектуального капіталу повинен ґрунтуватися на збільшенні й наповненні новим змістом сформованого кола облікових об'єктів цієї групи необоротних активів, оскільки досі за традиційною обліковою системою продовжують відображати витрати на формування компонентів інтелектуального капіталу через об'єкт “нематеріальні активи” як витрати, що протиставляються поточним доходам, хоча певні види витрат на створення компонентів інтелектуального капіталу для отримання переваг у майбутньому повинні відображатися в обліку як витрати на створення інтелектуальних активів.

Стосовно цього в сучасній економіці однозначно визнано теорією і практикою, що нематеріальні активи створюють додаткові грошові надходження, отже, відповідають критеріям щодо об'єкта облікової практики. Водночас як за міжнародними, так і за вітчизняними стандартами ресурсний потенціал інтелектуального капіталу в обліку не відображається і активом не визнається. Те саме відбувається й щодо інвестицій у створення інтелектуальних активів, які відображають у складі витрат періоду їх здійснення. Нині фахівці дотримуються погляду, що об'єкти інтелектуального капіталу й інвестиції в їх створення повинні оцінюватися й відображатися в обліку з відпрацюванням до такого обліку спеціальних правил визнання і взяття на облік.

Зокрема, для обліку витрат на створення різних складових інтелектуального капіталу запропоновано ввести в систему субрахунків до бухгалтерського рахунку 15 “Капітальні інвестиції” спеціальні субрахунки типу: “Інвестиції у розвиток знань, навичок й умінь спеціалістів”, “Інвестиції у пошук і набір персоналу”, “Витрати на атестацію персоналу”, “Інвестиції у формування корпоративної культури”, “Інвестиції у розвиток організаційної структури підприємства і системи управління бізнесом”, “Інвестиції в інформаційні ресурси і технології”, “Інвестиції у розвиток комерційної мережі”, “Інвестиції на підтримку розвитку ділових зв'язків”, “Інвестиції у ділову репутацію фірми” тощо.

Для обліку інвестицій за такими субрахунками слід розробити перелік і класифікацію витрат, які відносять до таких інвестицій, щоб унаслідок їх обліку можна було визначити балансову вартість відповідних складових інтелектуального капіталу, наприклад, таких, як “Виключні права на сукупну робочу силу” або “Права на корпоративні права”, “Права на комерційну мережу просування продуктів” тощо.

<sup>11</sup> Чухно А.А. Зазнач. праця.